

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות -

פרק תשיעי

ברכות הראיה

סוגיה כב: קריאת שמע על המטה

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה כב: קריאת שמע על המטה

*

רקע

הנוסח של קריאת שמע על המטה שאנו אומרים מבוסס על שלוש גמרות שונות. האם ניתן להסיק מכאן שקריאת שמע על המטה מכילה שלושה יסודות שונים?

מקורות

- א. גמ' ס: "הנכנס לישן על מטתו אומר משמע ישראל... המאיר לעולם כולו בכבודו"
 גמ' ד:ה. "א"ר יהושע בן לוי אע"פ שקרא אדם ק"ש בביהכ"נ... רשף וקטב מרירי"
 שבועות טו: "ת"ר שיר של תודה... בדברי תורה להגן שאני"
 ב. רי"ף ג. "אמר ר' יהושע בן לוי... להגן שאני"
 תלמידי רבינו יונה ד"ה והאמר
 רא"ש סי' כג, "... המאיר לעולם כולו בכבודו"
 ג. כלבו סי' כט, "... כעיקר קריאה דשחרית וערבית כך מצאתי"
 ד. רמב"ם הל' תפלה פ"ז הל' א-ב; והגהות מיימוניות אות ג
 ה. שו"ע סי' רלט, ומשנה ברורה

ס פ ר כ ל ב ו ס י מ נ כ ט

כשיכנס אדם לישן על מטתו בלילות, צריך לקרות את שמע סמוך למטתו, ואף על פי שקראה בכרכותיה, שנאמר [ה.]: אמרו בלבבכם על משכבכם ודומו סלה. ואמרו רז"ל: כל הקורא את שמע על מטתו כאלו אווז חרב של שני פיות, כמו שנאמר [תהלים קמט, ו.]: רוממות אל בגרונו וחרב פיפיות בידם. ותלמיד חכם, והוא שתורתו אומנתו, אינו צריך, ויש אומרים דוקא כשקראה בעונתה והוא צאת הכוכבים, אבל אם לא קראה בעונתה אפילו הוא תלמיד חכם צריך לקרותה על מטתו, אבל אומר פסוק אחד מפסוקי דרחמי, כגון: בידך אפקיד רוחי [שם לא, ו.]. ונהגו כל ישראל שאין אוכלין ושותין ואין מדברין אחר קריאת שמע שאומרים על מטתן, וסמכו אהאי קרא: אמרו בלבבכם על משכבכם - זו קריאת שמע, ודומו סלה.

וקודם שיקרא את שמע על מטתו אומר ברכה זו: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם המפיל חבלי שינה על עיני וכו', ואומר פסוקי דרחמי כגון: ברוך ה' ביום ברוך ה' בלילה וכו' וכגון: ויאמר ה' אל השטן וכו' [זכריה ג, ב] ה' ישמרך מכל רע וכו' בידך אפקיד רוחי וכו' [תהלים לא, ו.] וברכת כהנים, וקורא פרשה ראשונה של שמע, ויש קורין כל קריאת שמע שיש בה רמ"ח תיבות כנגד רמ"ח איברים של אדם ישמרם השם בזכות הקריאה. וכתב הר"מ ז"ל שלפני קריאה זו של שמע מברך ברכה זו: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו לקרא קריאת שמע, כדי שיקבל עליו מלכות שמים שלמה ולהמליכו עלינו בלב שלם וקורא את שמע. ויש אומרים שאין לזאת הברכה שורש כלל, וחשש ברכה לבטלה, דאם איתא להאי ברכה הוה לן למימרא כעיקר קריאה דשחרית וערבית כך מצאתי.

הסבר הסוגיה

אמר ריב"ל: אף על פי שקרא אדם קריאת שמע בבית הכנסת מצוה לקרותו על מטתו. [גמ' ד:]

הנכנס לישן על מטתו, אומר משמע ישראל עד והיה אם שמוע, ואומר: ברוך המפיל... [גמ' ס:]

רבי יהושע בן לוי אמר להו להני קראי [יושב בסתר עליון, מזמור לדוד בברחון] וגאני.

[שבועות טו:]

נוסח קריאת שמע על המטה מורכב משלושה חלקים, שניים מובאים בגמ' כחיוב, ואחד כמנהג. הגמ' בפרק ראשון [ד:]: אומרת שהנכנס לישון אומר קריאת שמע, ואם הוא תלמיד חכם יכול להסתפק בפסוק אחד של רחמי. בסוגייתנו מוסיפה הגמ', שצריך לומר גם ברכת המפיל. הגמ' בשבועות [טו:]: מספרת שר' יהושע בן לוי נהג להוסיף לקריאת שמע שעל המטה גם שיר של פגעים [יושב בסתר עליון].

בגמ' בשבועות מפורש שר' יהושע בן לוי הוסיף לקריאת שמע שיר של פגעים כהגנה מפני מזיקים. גם בגמ' בפרק ראשון משמע שאמירת פרשת שמע מהוה שמירה מהמזיקים, שהרי אומרת הגמ': "אמר ר' יצחק כל הקורא קריאת שמע על מטתו כאלו אוהז חרב של שתי פיות בידו... ואמר רבי יצחק כל הקורא קריאת שמע על מטתו מזיקין בדילין הימנו".

למרות הדימיון שבין דברי ר' יצחק לדברי ר' יהושע בן לוי ניתן להבין שיש הבדל מהותי בין אמירת קריאת שמע לבין אמירת שיר של פגעים. אין חיוב לומר שיר של פגעים, ואמירתו היא רק לשמירה מפני המזיקים, לעומת זאת יש חיוב לומר קריאת שמע, כמבואר בדברי רבי יהושע בן לוי, והמקיים חיובו זוכה דרך אגב גם לשמירה מפני המזיקים [הבחנה זו מפורשת בדברי תלמידי רבינו יונה (ג. ד"ה והאמר)].

ניתן להבין את החיוב לקרוא קריאת שמע בשתי דרכים:

א. חכמים תיקנו שאדם יעסוק בדברי תורה לפני שנתו.

ב. חכמים תיקנו שאדם יקבל על עצמו עול מלכות שמים לפני שנתו.

ההבנה השנייה מפורשת בכלבו [סי' כט]: "וכתב הר"מ ז"ל שלפני קריאה זו של שמע מברך ברכה זו בא"ה אמ"ה אשר קדשנו במצותיו וצונו לקרא קריאת שמע, כדי שיקבל עליו מלכות שמים שלמה ולהמליכו עלינו בלב שלם וקורא את שמע".

וכי ישאל השואל מדוע לחזור ולקבל עול מלכות שמים, והרי קיבל עול מלכות שמים בקריאת שמע של ערבית? נראה להסביר, שחכמים תיקנו לסיים את היום בקבלת עול מלכות שמים. יומו של אדם מישראל מתחיל ומסתיים בקבלת עול מלכות שמים. אבא בנימין הקפיד שתהא תפילת שחרית סמוכה למטתו [ה:]; ועיין ברש"י ד"ה סמוך למטתו כדי לפתוח את היום בקבלת עול מלכות שמים, ורבי יהושע בן לוי תיקן קריאת שמע על המטה כדי לסיימו בקבלת עול מלכות שמים¹.

¹ עיין לעיל ח"א סוגיה יג בעיקר עמ' 68-69 ששם ביארנו יסוד זה בהרחבה.

לפי ההבנה שמצות קריאת שמע על המטה היא כדי לסיים את היום בקבלת עול מלכות שמים, ניתן להבין שני דינים המובאים בראשונים:

א. הרא"ש [סי' כג] מצטט את שיטת הר"ח שצריך לומר שתי פרשיות, "שמע" ו"והיה אם שמע". יסוד קריאת שמע על המטה הוא סיום היום בקבלת עול מלכות שמים, ולכן צריך לקבל עול מלכות שמים שלמה, על ידי צירוף קבלת עול מצוות לפרשת שמע.

ב. הכלבו [סי' כט] כותב: "ונהגו כל ישראל שאין אוכלין ושותין ואין מדברין אחר קריאת שמע שאומרים על מטתן". יסוד המנהג הוא שקריאת שמע מהוה סיום ליום, ואין לעשות דבר אחריה. הגהות מיימוניות [הל' תפלה פ"ז אות ג] מצטט דין זה בשם הירושלמי [פ"א ה"א (ג)] בצורה קיצונית יותר: "ר' זעירא היה קורא את שמע וחוזר וקורא כמה פעמים עד שהיה משתקע בשינה". ר' זעירא הקפיד לא רק על מעשים אלא אפילו על מחשבות שלא יהיו לאחר קבלת עול מלכות שמים.

הגמ' מגדירה את דינו של הנכנס לישון על מטתו, ואומרת שאומרים קריאת שמע ואחר כך ברכת המפיל, וכך כותבים גם הר"ף [מד. באלפס] והרא"ש [סי' כג]. הרמב"ם [הל' תפילה פ"ז הל' א-ב] הופך את הסדר, ומקדים את ברכת המפיל לקריאת שמע. הטור [סי' רלט] מאמץ את נוסח הגמ', ומוסיף שלאחר ברכת המפיל אומר שיר של פגעים.

מסביר המגן אברהם [סק"ב] שמחלוקת הראשונים נובעת ממחלוקת בהבנת מהות דין אמירת קריאת שמע על המיטה. חכמים תיקנו ברכת המפיל על השינה, ולכן אסור להפסיק ביניהן. לדעת הטור, קריאת שמע נתקנה כמצוה לעסוק בדברי תורה לפני השינה, ולכן היא מהוה הפסק, שיר של פגעים נתקן כשמירה, ולכן הוא אינו מהוה הפסק בין הברכה לבין השינה. הרמב"ם סובר, שגם קריאת שמע נתקנה לשמירה ולכן אף היא אינה הפסק בין הברכה לשינה.

ניתן לדרוח את הבנת המגן אברהם, שאסור להפסיק בין ברכת המפיל לבין השינה ולבאר את שיטת הרמב"ם בדרך שונה. הרמב"ם מאחר את קריאת שמע לאחר ברכת המפיל כדי לחתום את היום בקבלת עול מלכות שמים.

הבנה זו שאין דין הפסק בין ברכת המפיל לבין השינה, מובנת מאוד בסברא. מצאנו שאין להפסיק בין ברכת הנהנין לבין האכילה, ובין ברכת המצוות לבין המצוה, אבל לא מצאנו איסור הפסקה בברכות השבח².

הרמב"ם [הל' תפלה פ"ז ה"א] כולל גם את ברכות השחר וגם את ברכת המפיל בקטגוריה: "כשתקנו חכמים דברי תפלות אלו תקנו ברכות אחרות לברך אותן בכל יום". בברכות השחר אין דין הפסק, ומותר לברך אותן זמן רב לאחר שהתחייב בהן [רמב"ם שם ה"ט, שו"ע סי' מו סע' ב], מדוע שברכת המפיל תהיה שונה מחברותיה³?

² ראינו לעיל עמ' 370 מחלוקת אחרונים אם חייבים לברך ברכות הראייה תוך כדי דיבור, אבל לכולי עלמא הפסקה בדיבור אינה מעכבת.

³ בענין הפסק בין המעשה לברכה בברכות השחר עיין לקמן עמ' 453.

בענין האיסור להפסיק בין ברכת המפיל לבין השינה יש להוסיף נקודה נוספת. לקמן [עמ' 452-453] נלמד על מחלוקת ראשונים, אם ברכות השחר נתקנו על ההנאה האישית שאדם נהנה מעולמו של הקב"ה או על סדר העולם ומנהגו. הנפקא מינה בין שתי הדעות הללו היא אם אדם שלא שמע קול תרנגול, לא לבש נעליו וכו' מברך את הברכות הללו או לא. שאלה דומה ניתן להעלות גם לגבי ברכת המפיל, אם הברכה נתקנה על ההנאה האישית של האדם ההולך לישון, או על סדר העולם ומנהגו.⁴ אם הברכה היא על סדר העולם ומנהגו, ודאי שאין איסור הפסק בין הברכה לבין השינה.⁵ הביאור הלכה [סי' רלט ד"ה סמוך] מצטט חיי אדם הסובר שהברכה היא על מנהג העולם, אך הוא מוכיח מנוסח הברכה "המפיל חבלי שינה על עיני ותנומה על עפעפי", שהברכה היא על ההנאה האישית.

להבנה, שאין דין הפסק בין הברכה לבין השינה, ניתן להביא שתי ראיות מדברי הראשונים. הכלבו [סי' טט] כותב: "ונהגו כל ישראל שאין אוכלין ושותין ואין מדברין אחר קריאת שמע שאומרים על מטתן, וסמכו אהאי קרא אמרו בלבבכם על משכבכם - זו קריאת שמע, ודומו סלה", אם יש דין הפסק, מדוע מביא הכלבו דין זה כמנהג שנהגו ישראל? האבודרהם [ברכות השחר, ד"ה א-להי נשמה] כותב שמברכים ברכת המפיל לפני שמקיימים מצות עונה, למרות שאין הפסק גדול מזה. אולם, הרא"ה [ס: ד"ה וכי מתער] סובר שברכת א-להי נשמה אינה פותחת בברוך כיוון שהיא סמוכה לברכת המפיל. להבנה זו ודאי שאין להפסיק בדיבור ביניהן.

סיכום

קריאת שמע על המיטה מורכבת משלושה חלקים:
א. קריאת שמע - מהוה או קיום של קבלת עול מלכות שמים, או קיום של לימוד תורה, או הגנה מפני המזיקים.
ב. ברכת המפיל - ברכת שבח על השינה. ניתן להבינה כשבח אישי, וניתן להבינה כשבח על סדר העולם ומנהגו.
ג. שיר של פגעים - הגנה מפני המזיקים.
הראשונים נחלקו בסדר אמירתם, ובהיתר להפסיק ביניהם לבין השינה.

הלכה

השו"ע [סי' רלט סע' א] פוסק כטור שקוראים פרשה ראשונה של קריאת שמע, מברכים ברכת המפיל, ואחר כך אומרים "יושב בסתר עליון" ושאר הפסוקים.

⁴ אמנם אדם שלא הולך לישון אינו מברך אבל מהות הברכה אינה על ההנאה האישית אלא על מנהג העולם.
⁵ לקמן עמ' 454 נראה שיש פוסקים הסוברים, שלכולי עלמא ברכת "המעביר שינה מעיני" היא ברכה על הנאה אישית. לדעה זו, ודאי שאף ברכת המפיל היא ברכה על הנאה אישית.

הרמ"א מביא את דברי הכלבו, שאין לאכול ולדבר לאחר קריאת שמע, משום שנאמר "אמרו בלבבכם על משכבכם ודומו סלה"⁶, ומוסיף את דין הירושלמי, שאם אינו נרדם, יחזור ויקרא קריאת שמע עד שירדם.

המשנה ברורה [סק"ב] פוסק שיש דין הפסק בין ברכת המפיל לבין השינה, ולכן עדיף לברך בסוף לאחר קריאת שמע ולאחר שיר של פגעים. החושש שירדם ללא הברכה, יקדים את הברכה.

המשנה ברורה [ביאור הלכה ד"ה סמוך] מוסיף שהברכה נתקנה על השינה, ולכן החושש שמא לא ירדם, אינו מברך ברכה זו.

⁶ מכך שאיסור אכילה ודיבור נלמד מהפסוק "ודומו סלה", משמע שאין דין הפסק בין ברכת המפיל לבין השינה.